

Stambioji žemėvalda Upytės pavieta XVII a. pabaigoje

.....

Dr. Gintautas Sliesoriūnas

Lietuvos istorijos institutas

Upytės pavietas, kaip atskiras Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorinis administracinis vienetas, buvo suformuotas 1565–1566 m. vykusios Lietuvos valstybės teritorinės administracinės sistemos reformos metu ir nepakitęs išliko iki XVIII a. dešimto dešimtmečio reformų. Kaip ir Kauno, Gardino bei centrinis Trakų pavietas jis priklausė Trakų vaivadijai. Pavieto teritorija apėmė 9100 km². Gyventojų skaičius, savaime suprantama, kito. Upytės pavieto bajorų seimelis į savo posėdžius rinkdavosi ne pačioje Upytės gyvenvietėje, bet šalia buvusiam Panevėžyje. Panevėžyje dirbo ir pavieto teismai – žemės teismas bei pilies teismas. Per Upytės pavieto seimelyje renkamus pasiuntinius į Lenkijos ir Lietuvos valstybės seimus, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės generalines konvokacijas pavieto bajorija dalyvavo ir valstybės valdyme, o per seimelyje renkamus Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo ar Iždo tribunolo deputatus – ir vykdant teisingumą Lietuvos valstybės mastu. Pavieto seimelis taip pat siūlydavo valdovui kandidatus į keletą pavieto pareigybių. Didžiulę įtaką pavieto bajorijos sprendimams darė įtakingiausio bajorijos luomo sluoksnio – didikų pozicija. Paprastai jie nuolat tarpusavyje varžydavosi dėl įtakos, stengdavosi pasitelkti į pagalbą aktyvesnius bajorus, formuodavo politinės ir turtinės priklausomybės ryšiais su jais susaistytų bajorų, vadinamųjų klientų,

grupės. Tuose pavietuose, kuriuose konkrečių didikų giminės valdė stambius dvarų kompleksus ir turėjo didelę ekonominę galią, veikti bajoriją, seimelius, pavietų teismus būdavę lengviau. Todėl žinios apie stambiają žemėvaldą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavietuose ne tik leidžia analizuoti demografinius ar ekonominius procesus, bet ir padeda tirti bajorijos politinį aktyvumą, didikų grupuočių kovas, bajorų savivaldą. Ne išimtis yra ir Upytės pavietas. XVI a. antroje pusėje ir XVII a. jame ypač pastebima Biržų šakos Radvilų įtaka. Tai suprantama, nes pavieto ribose buvo viena svarbiausių ir didžiausių šios Radvilų šakos privačių valdų – Biržų kunigaikštystė. Tačiau Biržų Radvilų įtakos negalima absoliutinti. Didikų bei juos saisčiusių grupuočių ekonominę galią Upytės paviete gali atskleisti tik išsamesnis stambiosios žemėvaldos bei visos Upytės pavieto žemėvaldos struktūros tyrimas. Šiame straipsnyje tai ir bus bandoma padaryti. Pavieto stambioji žemėvalda ir pavieto žemėvaldos struktūra analizuojama, remiantis 1690 m. dūmų surašymo medžiaga¹. Taip pat pasitelkti kiti šaltiniai, padedantys palyginti² ar geriau suvokti bei tiksliau interpretuoti 1690 m. Upytės pavieto dūmų surašymo duomenis. Istoriografijoje jau buvo bandoma tirti panašiai suformuluotas problemas, susijusias su stambiaja žemėvalda bei žemėvaldos struktūra XVII a. pabaigoje Žemaitijoje³ bei Trakų paviete⁴.

.....

¹ Upytės pavieto 1690 m. dūmų surašymo registras skelbtas: *Metryka litewska. Rejstry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690 r.*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa, 2000, s. 166–216.

² *Metryka litewska. Rejstry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa, 1989; *Metryka litewska. Rejstry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo żmudzkie 1690 r.*, oprac. G. Błaszczyk, Warszawa, 2009; ir kt.

³ G. Błaszczyk, *Żmudź w XVII i XVIII wieku: zaludnienie i struktura społeczna*, Poznań, 1985, s. 55–71.

⁴ G. Sliesoriūnas, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse: didikų grupuočių kova 1690–1697 m.*, Vilnius, 2000, p. 76–82.

Upytės pavieto dūmų skaičius

Kad kuo tiksliau rekonstruotume stambiosios žemėvaldos dalį bendroje Upytės pavieto žemėvaldos struktūroje, būtina žinoti bendrą pavieto dūmų skaičių. Įdėmiau susipažinus su šaltiniais ir istoriografija, galima konstatuoti, kad istoriografijoje yra įsitvirtinusi klaidinga informacija apie Upytės pavieto dūmus. Todėl iki šiol netiksliai nurodomi ir visi išvestiniai duomenys, gaunami remiantis klaidingai apskaičiuotu bendru pavieto dūmų skaičiumi. Tai ir teiginiai apie Upytės pavieto žemėvaldos struktūrą, ir išvados apie pavieto gyventojų skaičių bei gyventojų tankį. Bendras Upytės pavieto plotas – 9100 km² – nekelia abejonių, tačiau išvados apie bendrą gyventojų skaičių, jų tankumą, dūmų skaičių, žemėvaldos struktūrą – taisytinės. Paklaidos istoriografijoje atsirado dėl XVII ir XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdo raštvedybos ypatumo, kai Šiaulių karališkosios ekonomijos dūmai buvo sumuojami ne su Žemaitijos kunigaikštystės, kurioje ir buvo ši ekonomija, bet su Upytės pavieto dūmais. Kitaip tariant, šaltiniuose ir istoriografijoje nurodomas Upytės pavieto dūmų skaičius apima Šiaulių ekonomijoje buvusius dūmus, kurie nepatenka į jau minėtą 9100 km² Upytės pavieto plotą. Tad pirmas uždavinys – atskirti Žemaitijos kunigaikštystėje buvusios Šiaulių karališkosios ekonomijos dūmus nuo Upytės pavieto dūmų.

Bandydamas nustatyti tikslesnį bendrą Žemaitijos kunigaikštystės dūmų skaičių, lenkų istorikas Grzegorz Błaszczyk pridėjo prie Žemaitijoje 1690 m. dūmų surašymo metu nurodytų dūmų dar 4085 dūmus⁵, kuriuos deklaravo Šiaulių ekonomijos administratorius, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės referendorius Vladislovas Jonas Bžostovskis (Władysław Jan Brzostowski), administravęs tuo metu karaliui Jonui Sobieskiui įkeistą ekonomiją. Iš tiesų 1690 m. dūmų surašyme nurodyta, kad tiek dūmų buvo Šiaulių ekonomijoje. Tačiau iš Upytės pavieto dūmų skaičiaus reiktų atimti dar kelių valdų, susijusių

.....

⁵ G. Błaszczyk, *Żmudź...*, s. 60, 62.

su Šiaulių ekonomija, dūmus – Šiaulių ekonomijoje buvusio Joniškio magdeburgijos (75 dūmai) ir pačių Šiaulių magdeburgijos (20 dūmų). Taigi, iš oficialiai nurodomų Upytės pavieto dūmų reiktų atimti ne 4085, bet 4179 dūmus.

1 lentelė. Šiaulių ekonomijos dūmai 1690 m.⁶

Šiaulių ekonomijos valdos	Dūmus deklaravo	Dūmai
Šiaulių ekonomija	V. J. Bžostovskis	4084
Joniškio magdeburgija	magistratas	75
Šiaulių magdeburgija	magistratas	20
Iš viso Šiaulių ekonomija		4179

Tiesa, šaltiniuose randamas ir kitoks Šiaulių ekonomijoje 1690 m. buvusių dūmų skaičius. Ekonomijos administratoriaus V. J. Bžostovskio deklaracijoje, kurioje jis priesaika patvirtino savo 1690 m. valdytų dūmų skaičių, nurodomi 4884 Šiaulių ekonomijoje buvę dūmai⁷. Kad būtų korektiškiau, šiame straipsnyje remsimės Upytės

.....

⁶ Šiaulių ekonomijos, Joniškio ir Šiaulių magdeburgijų dūmai nurodyti pagal duomenis 1690 m. Upytės pavieto dūmų surašymo registre, žr.: *Metryka litewska. Rejestrzy podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690 r.*, s. 166–167.

⁷ J. V. Bžostovskio valdytų dūmų registras 1690 m. (1690 m. liepos 18 d. įrašas Ukmergės pavieto pilies teismo aktų knygoje), *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – *LVIA*), *Senieji aktai* (toliau – *SA*), b. 4706, l. 106–107: LDK referendorius 1690 m. deklaravo 6 329 savo valdytus dūmus – 859 privačius, 581 valstybinį, administruotoje Šiaulių ekonomijoje – 4 884 dūmus (Šiaulių „trakte“ – 2164, Joniškio „trakte“ – 1574, Žagarės „trakte“ – 1146).

pavieto dūmų surašymo duomenimis. Kaip atsirado toks skirtumas tarp V. J. Bžostovskio deklaracijos ir suvestinių pavieto dūmų surašymo duomenų, šiandien paaiškinti negalime. Gali būti, kad bent dalis iš tų 800 trūkstančių dūmų buvo deklaruota Žemaitijoje arba skaičius sumažintas vėlesnių procedūrų metu, bandant palengvinti mokestinę naštą.

Bendras Upytės paviete 1690 m. surašytų dūmų skaičius istoriografijoje nurodomas dvejopai. Pirmąją versiją, remdamasis suvestiniu Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1690 m. surašytų dūmų sąrašu, prieš Antrąjį pasaulinį karą saugotu Lenkijos nacionalinėje bibliotekoje, 1939 m. paskelbė Romanas Rybarskis. Pagal šį šaltinį Upytės paviete 1690 m. buvę 9764 dūmai⁸. Antrą Lietuvoje buvusių dūmų sąrašą, saugomą Drezdeno archyve, paskelbė Irena Gieysztorowa ir Tadeusz Ładogórski. Jame nurodoma Upytės paviete buvus 9408 dūmus⁹. Tokie duomenys atrodo patikimesni, nes sutampa su Lietuvos didžiojo iždininko Benedikto Povilo Sapiegos ataskaitoje nurodytu skaičiumi¹⁰. Todėl toliau skaičiuodami remsimės būtent juo.

.....

⁸ R. Rybarski, *Skarb i pieniądze za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa, 1939, s. 122.

⁹ I. Gieysztorowa, T. Ładogórski, W sprawie nowych badań nad zaludnieniem dawnej Polski, *Kwartalnik historii kultury materialnej*, 1958, rocz. VI, z. 1/2, s. 45–60.

¹⁰ Podymne no 26 cum novis abiuratis in an[n]o 1690 uchwalonych, in *Summaryusz liczby JW. JMP Benedykta Pawła na Czerei Sapiehy, podskarbiego wielkiego (...). Ad productum na Sejm przeszły in anno 1692 die 31 Decembris w Grodnie przypadający a za niedoysciem onego na Sejm terazniejszy w Warszawie die 22 Xbris anni 1693 złożony, sporządzony*. Šioje pusiau spausdintoje B. P. Sapiegos ataskaitoje visi duomenys apie dūmų skaičių bei mokesčius buvo įrašomi atitinkamose vietose ranka (rašalu). Naudojomės ataskaitos variantu, saugomu Lenkijos nacionalinės bibliotekos (*Biblioteka narodowa w Warszawie*) Retų spaudinių skyriuje – BN, XVII. 4. 229. Šia ataskaita, kaip patikimiausiu oficialiu 1690 m. LDK surašytų dūmų šaltiniu, jau naudojomės: G. Sliesoriūnas, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse...*, p. 63–65.

2 lentelė. Upytės pavieto kartu su Šiaulių ekonomija dūmai 1690 m.

Pavietas	R. Rybarskio duomenys	I. Gieysztorowos ir T. Ładogórkio duomenys	B. P. Sapiegos ataskaita			
			1 įmoka	2 įmoka	3 įmoka	4 įmoka
Upytės	9764	9408	9408	9408	9408	9408

Taigi, patikimiausias Upytės pavieto dūmų skaičius, iš kurio dar reiktų atimti Žemaitijos kunigaikštystėje buvusios Šiaulių karališkosios ekonomijos dūmus, yra 9408. Čia svarbu prisiminti, kad išdo poreikiams, t. y. nustatant mokestinę bazę, apskaičiuojami dūmai nebuvo visiškai tapatūs „namams“, t. y. namų ūkiams. Istoriografijoje taikomi įvairūs koeficientai, bandant pagal mokestinių dūmų (apmokestinimo vienetų) skaičių nustatyti realių namų ūkių ar juose gyvenusių žmonių skaičių, bet šiame straipsnyje to nedarysime, nes tyrimo objektas yra Upytės pavieto žemėvaldos struktūra ir stambiosios žemėvaldos dalis joje, o ne demografija.

3 lentelė. Upytės pavieto dūmai be Šiaulių ekonomijos 1690 m.

Dūmai Upytės paviete kartu su Šiaulių ekonomija	Dūmai Šiaulių ekonomijos valdose	Dūmai Upytės paviete be Šiaulių ekonomijos
9408	4179	5229

Iš išdo dokumentacijoje nurodomų 1690 m. surašytų 9408 Upytės pavieto dūmų atėmę 4179 Šiaulių ekonomijos (su Šiaulių ir Joniškio magdeburgijomis) dūmus, gauname esminį dydį – 5229 Upytės

pavieta 9100 km² teritorijoje surašytus dūmus. Šis skaičius ir turi būti atskaitos taškas, nustatant stambiosios žemėvaldos dalį pavieta. Taip pat tai pagrindas skaičiuojant tokius rodiklius kaip gyventojų tankumas. Iki šiol istoriografijoje naudojami klaidingai apskaičiuoti (neatėmus Šiaulių ekonomijos dūmų) rodikliai, todėl dirbtinai padidinamas tiek pavieto dūmų, tiek pavieto gyventojų tankumas. Taip skaičiuojant Upytės pavieta gaunamas pats didžiausias arba vienas didžiausių gyventojų tankumo rodiklis visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje¹¹, o iš tiesų jis turėtų būti artimas kaimyninės Žemaitijos, Kauno ar Ukmergės pavietų rodikliams.

Tam tikra paklaida, apskaičiuojant 1690 m. surašytus Upytės pavieto dūmus, gali būti ir dėl Katalikų bažnyčios valdose buvusių dūmų surašymo specifikos. Mat dalį Bažnyčios dūmų, kuriuos tiesiogiai valdė Vilniaus vyskupas ir Vilniaus vyskupijos kapitula, Bažnyčia deklaruodavo atskirai nuo pavietuose surašytų dūmų. Į šį kapitulos vardu deklaruojamą dūmų skaičių tam tikrais atvejais patekdavo ir dalis kitų bažnytinių valdų. 1690 m. Vilniaus kapitula visoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje deklaravo 4768 dūmus, B. P. Sapiegos ataskaitoje, pradedant antrąja padūmės mokesčio įmoka, šis skaičius sumažintas iki 4758 dūmų¹². Kiek iš jų buvo Upytės

¹¹ Šios klaidos įsitvirtino istoriografijoje, nes žymiausias XVII a. vidurio ir antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės demografijos tyrinėtojas Józefas Morzy (J. Morzy, *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku*, Poznań, 1965) skaičiuodamas neatskyrė Šiaulių ekonomijos dūmų nuo Upytės pavieto. Todėl jo nurodomi duomenys apie bendrą Upytės pavieto dūmų skaičių bei gyventojų tankumą yra labai padidinti. Padidintų duomenų pavyzdžiai: apskaičiuotas Upytės pavieto XVII a. viduryje buvusių dūmų skaičius – 23 470, gyventojų skaičius – 187 760 ir gyventojų tankumas – 20,6 km². Taip skaičiuojant gyventojų tankumas gavosi pats didžiausias visoje Lietuvos valstybėje, kai Žemaitijoje suskaičiavo 18,7; Kauno pavieta – 16,5; Trakų pavieta – 11,0; Vilniaus pavieta – 19,3 (ten pat, 16 lentelė). Per didelis gyventojų tankumas apskaičiuotas ir 1667–1673 m. laikotarpiui: Upytėje – 12,7 km², kai tuo pat metu Žemaitijoje – 12,2; Kauno pavieta – 9,8; Trakų pavieta – 6,4; tiesa, dar didesnis tankumas gautas Ukmergės (13,2) ir Lydos (13,7) pavietuose (ten pat, 20 lentelė).

¹² G. Sliesoriūnas, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse...*, p. 64.

paviete ir nepateko į bendrąjį pavieto dūmų registrą, šiandien negalime atsakyti. Bet skaičius neturėtų būti didelis. Istoriografijoje nurodoma, kad 1652 m. Upytės paviete buvo 526 Katalikų bažnyčios dūmai, po XVII a. vidurio karų ir epidemijų, 1667–1673 m. duomenimis, liko jau tik 373 (sumažėjo 153 dūmais arba 29,1 proc.)¹³. 1690 m. Vilniaus kapitula Upytės paviete turėjo deklaruoti dar mažiau nei 373 dūmus, nes tokia buvo bendra 1690 m. dūmų surašymo tendencija – deklaruotų mokestinių dūmų sumažėjo visoje valstybėje. Kita vertus, bent dalis Bažnyčios dūmų buvo įtraukta ir į bendrąjį 1690 m. Upytės pavieto dūmų registrą. Todėl paklaida, skaičiuojant 1690 m. Upytės pavieto mokestinius dūmus, gali būti apie 250–300, t. y. galėtų būti ne 5229, o 250–300 dūmų daugiau. Kadangi šiandien negalime to pagrįsti patikimais faktografiniais duomenimis, toliau remsimės 5229 dūmų skaičiumi, o paklaidos, kuri galėjo atsirasti neįskaičiavus 250–300 dūmų, nevertiname kaip esminės, keičiančios bendrąsias išvadas.

Biržų Radvilų valdos Upytės paviete

Neabejotinai didžiausias žemės valdų kompleksas Upytės paviete buvo Biržų kunigaikštystė. 1690 m. jos savininkė buvo paskutinė Biržų šakos Radvilų atstovė Liudvika Karolina Radvilaitė, kuri 1688 m. ištekėjo už Noiburgo (Neuburgo) kunigaikščio, Reino pfalcgrafo Karolio III Pilypo Wittelsbacho, būsimajo Reino elektoriaus (1716–1742). Lietuvoje vyko nuožmi kova dėl teisės būti užsienyje gyvenusios Liudvikos Karolinos Radvilaitės valdų globėju. Ypač ji paaštrėjo 1695 m., kai kovo 25 d. L. K. Radvilaitė mirė ir Biržų kunigaikštystę bei kitas Radvilaitės valdas Lietuvoje ir Lenkijoje paveldėjo mažametė jos ir Karolio III Pilypo dukra Elžbieta Augusta Wittelsbach. 1695 m. jai tebuvo dveji metukai (gyveno 1693–1728 m.). Jos tėvas, kaip asmuo, neturintis Lenkijos ir Lietuvos valstybės pilietybės, negalėjo būti pilnateisiu savo dukros valdų globėju. Po nuožmios kovos 1695–1696 m. globėjo teisės

.....

¹³ J. Morzy, *Kryzys...*, 9, 26 ir 28 lentelės.

buvo pripažintos įtakingiausiajam tuo metu Lietuvoje didikui, Lietuvos didžiajam etmonui ir Vilniaus vaivadaui Kazimierui Jonui Sapiegai, kurio sūnūs taip pat turėjo galimybių paveldėti Biržų Radvilų valdas, nes buvo Kristupo II Radvilos provaikiaičiai – artimiausi Lietuvoje gyvenę Biržų Radvilų giminaičiai ir galimi teisių perėmėjai. 1697 m. Kazimieras Jonas Sapiega sudarė oficialų susitarimą su Karoliu III Pilypu dėl Biržų Radvilų valdų globos, 1700 m. sudarė net preliminarų susitarimą dėl šių valdų pirkimo, tačiau 1700 m. lapkričio 18 d. Sapiegoms pralaimėjus Lietuvos respublikonams Valkininkų mūšyje, Biržų Radvilų valdų globa buvo patikėta Sapiegu varžovui, Lietuvos didžiajam kancleriui Karoliui Stanislovui Radvilai. Vykstant 1690 m. dūmų surašymui, L. K. Radvilaitė ir Noiburgo kunigaikštis Karolis III Pilypas derino su Kazimieru Jonu Sapiega savo valdų Lietuvoje globos sąlygas, kas atsispindėjo ir permainose Biržų Radvilų valdų, tuo metu buvusių Upytės pavieta, administravime. Viena didžiausių valdų – Naujamiestis, buvo atiduota valdyti Kazimierui Jonui Sapiegai įkaito teisėmis, nors jokios įkeitimo sumos Sapiega Radvilaitėi nesumokėjo, Naujamiestis buvo tiesiog užmokestis Sapiegai už Liudvikos Karolinos Radvilaitės valdų apsaugą ir globą.

Liudvikos Karolinos Radvilaitės valdos buvo ypatingos tuo, kad ji, kaip moteris, valdė tik savo pačios privačias valdas, ir, skirtingai nei kiti didikai, neturėjo savo žinioje nė vienos jai suteiktos valstybinės valdos – seniūnijos. Tai reiškia, kad jos 1690 m. deklaruotos valdos buvo susijusios su ja, savininke, ypač glaudžiais – privačios nuosavybės saitais. O šiose valdose gyvenusi ar tarnavusi bajorija buvo susisaisčiusi su Radvilomis ilgalaikiais turtinės ar tarnybinės priklausomybės ryšiais. Netoli įsikūrusius bajorus su Radvilomis siejo jau ilgiau nei šimtmetį trukę kaimynystės santykiai, kurie didikams padėjo lengviau užmegzti su bajorija abipusiai naudingus klientūrinius ryšius ar tiesiog naudojant ekonominę galią plėsti savo politinę įtaką pavieta. Apie 1689–1690 m. su Biržų Radvilomis susijusi bajorija pateko ir į Sapiegu įtaką. Šis naujas veiksnys buvo bajorijos konflikto su Sapiegomis prielaida, nes naujieji patronai daugeliui bajorų, senų Radvilų klientų ar šalininkų,

nebuvo geidžiami globėjai. Juo labiau kad Sapiegos bandė pasinaudoti nauja situacija siekdami pasipelninti ir išplėsti savo politinę įtaką. Viena iš 1690 m. dūmų surašymo (kaip ir ankstesnių surašymų) ypatybių buvo ta, kad bajorai ar kiti žemės valdytojai privalėjo deklaruoti privačius savo tiesiogiai valdomus dūmus, valdyti suteiktus valstybinius, taip pat jiems įkeistus, t. y. už pinigus įkaito teise perleistus laikinai (iki valdą išpirks jos tikrasis savininkas) valdyti. Dūmų registre retai nurodoma, kuri valda yra valdoma kaip nuosava privati, o kuri kaip įkeista, todėl nemaža dalis didikų valdų, įkeistų kitiems valdytojams, gali būti įtraukta į dūmų registrus nepažymint tokių įkeistų valdų tikrojo savininko. Su tokia problema susiduriama ir apskaičiuojant L. K. Radvilaitės privačių valdų, 1690 m. buvusių Upytės pavieta, dydį. Nuomojamas valdas turėjo deklaruoti ne nuomininkas, o savininkas. Bet ir čia 1690 m. dūmų surašyme pasitaiko nukrypimų nuo taisyklės. Tikrąją didikų ekonominę galią galima suvokti, tik žinant visų kategorijų jų valdas. Mat daugelis bajorų, valdę jiems įkeistas Radvilaitės ar kitų didikų valdas, taip pat iš didikų nuomoję žemes, buvo susaistyti su šiais didikais priklausomybės ryšiais. Atskirą didikų klientų grupę sudarė bajorai, kurie valdė didikų jiems patikėtas valdas „ištikimų rankų“ (*do wiernych rąk*) teise. Tai reiškė, kad bajoras valdo jas kaip jam įkeistas, t. y. turi visą valdžią pavaldiniams, taip pat teisę juos teisti, bei gauna iš tokių valdų visą ekonominę naudą, bet tą valdą patikėjęs bajorui didikas pasilikdavo sau teisę bet kada ją susigrąžinti. Čia savininko – didiko teisės ir galimybė daryti įtaką bajorui buvo kur kas didesnė, nei įkeitus valdą už pinigus. Įkaito situacijoje didikas galėjo valdą susigrąžinti tik sumokėjęs įkeitimo sutartyje numatytą pinigų sumą. XVII a. pabaigoje Upytės pavieta L. K. Radvilaitei nuosavybės teise priklausiusios, bet kitiems didikams ar bajorams, taip pat bažnytinėms institucijoms valdyti patikėtos žemės buvo perleistos visomis čia paminėtomis formomis. Oficialiame 1690 m. dūmų registre sunku atpažinti tokias kitiems didikams bei bajorams ar bažnyčioms perleistas valdas, tačiau pasitelkus papildomus šaltinius, bent iš dalies galima atkurti tikrąjį Biržų Radvilų valdų vaizdą.

4 lentelė. Liudvikos Karolinos Radvilaitės valdos Upytės paviete 1690 m.

I. L. K. Radvilaitės tiesiogiai valdytos valdos Upytės paviete (1690 m.)*			
Nr.	Valda	Dūmų skaičius (proc. pavieto dūmų)	
1.	Biržų kunigaikštystė	871 (16,65 proc.)	
II. Kitiems įkeistos L. K. Radvilaitės valdos Upytės paviete (dūmai; 1690 m.)			
Nr.	Valda	Kam įkeista	Dūmų sk.
1.	Naujamiestis	K. J. Sapiega	200
2.	Saločiai (su žydais ir totoriais)	J. A. Pliateris ^a	90
3.	Radviliškis ^b	Boguslavas Jasper- sas	43
4.	Panemunė ^b	Boguslavas Jasper- sas	26
5.	Astravas Eigirdiškės ^c	Konstancija iš Stan- karų Pšystanovska ^d	30
6.	Daugėliškių vaitija	A. K. Puzyna ^e	12
7.	Leilūnai (Lejlauny)	Hermanas Gans- kofas ^f	10
8.	Gincitiškių palivarkas	Kun. S. Ceraskis Pancežinskis	6
	Iš viso 8 įkeistose val- dose		417
	Iš viso tiesiogiai valdytų ir įkeistų kitiems dūmų		1288

* Apskaičiuota pagal: *Metryka litewska. Rejstry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690*, s. 166–215.

Dalis (proc.) visų žemės valdų Upytės paviete (5229 dūmų)		24,29 proc.
---	--	-------------

a) Jonas Andrius Pliateris, Daugpilio seniūnas (1670–1695), vėliau – Livonijos vaivada (1695–1696); b) Upytės dūmų registre nurodoma, kad Boguslovas Jaspersas (Bogusław Jaspers) valdė Radviliškį (Radziwiliszki) ir Panemunę (Poniemunie) ne kaip jam įkeistas, bet kaip išnuomotas valdas, nors pagal nustatytą tvarką į registrą buvo įtraukiami ne nuomininkai, bet įkaito teise žemės valdas valdę valdytojai; c) *z majątności Ostrowia Ejgierdyszek*; d) Konstancija iš Stankarų (Stankerų?) 1 voto) Sienicka, 2 voto) Pšystanovska (*Konstancja Stankarówna, bywsza Pawłowa Sienicka, podstolina buska, a terażniejsza Janowa Przystanowska, sędzina ziemska żmujdzka*), Upytės paviete ji dar turėjo savo nuosavą valdą (Strėlėnai, Strzelany), bet buvo ją įkeitusi Liudvikui Škultinui (Ludwik Szkultyn), jos vyras Jonas Pšystanovskis (Jan Przystanowski), Žemaitijos žemės teismo teisėjas (jau 1689 m.), dar valdė Žemaitijoje 2 savo valdas (6 ir 10 dūmų). *Metryka litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo żmudzkie 1690 r.*, s. 38, 136; e) Andrius Kazimieras iš Kozielsko Puzina (Andrzej Kazimierz z Kozielska Puzyna), Upytės teisminis seniūnas (1686–1697), vėliau – Minsko kaštelionas (1697–1701); f) Hermanas Ganskofas (Ganskow), Upytės paviete dar turėjo savo valdą Giniūnus (7 dūmai).

Taigi, oficialiais duomenimis, 1690 m. dūmų surašymo metu stambiausia Upytės pavieto žemvaldė L. K. Radvilaitė paviete tiesiogiai valdė 871 dūmą (16,65 proc. visų pavieto dūmų), o kitiems valdytojams buvo įkeitusi dar 417 dūmų. Taip nuosavybės teise L. K. Radvilaitei Upytės paviete 1690 m. priklausė ne mažiau kaip 1288 dūmai, t. y. 24,29 proc. (beveik ketvirtadalis!) visų pavieto dūmų. Šie skaičiavimai yra minimalūs, nes turimi papildomi šaltiniai, skirti privačiai L. K. Radvilaitės ir jos vyro žiniai, nurodo buvus daugiau įkeistų valdų. Gretinti šiuos šaltinius su oficialaus dūmų surašymo duomenimis yra gana keblu, nes privačiuose dokumentuose operuojama ne mokestiniais dūmais, bet įkaito sumomis. Apie įkeistų valdų dydį galime spręsti pagal šias sumas. Taip pat matome ir oficialiame 1690 m. dūmų registre neįvardytas kitiems valdytojams įkeistas Radvilų valdas.

5 lentelė. Kitiems įkeistos L. K. Radvilaitės valdos Upytės pavietae (įkeitimo sumos; apie 1689 m.)*

Nr.	Valda	Kam įkeista	Įkeitimo suma (auksinai)
1.	Saločiai ir Meškalaukiai (Mieszkołowkie)	Pliateris (Plater)	60 000
2.	Daugelėnai (Dowgielanyn)	Puzina (Puzyna)	9950
3.	Trys Beinorių vaitystės (woytowstwo Boynarowski) kaimai	Negovičius iki gyvos galvos (przy dożywociu Negowicz)	9000
4.	Slyžiai (Slize) ir Rydiškės (Rydziszki)	Bitneris (Bitner)	8000
5.	Blūdžiai (Błudzie) ir Astravas (Ostrowie)	Vechmanas (Wechman)	7900
6.	Cipiškės (Cipiszki)	Putkameris (Pudkamer)	6000
7.	Skrabiškės (Skrobiszki)	Rozelis (Rosel)	5000
8.	Latviai (Łotwy), Mankūnai (Mankuny), Cīnuliai (Cynule), Jackūnai (Jackuny)	Borodzičius (Borodziejcz)	3500
9.	Parlatki vieš	Rimvydas (Rynwid)	3500
10.	Pancmunė (Ponimunie) ir Tolkūnai (Tułkuny)	Palevičius (Polewicz)	3300

* Apskaičiuota pagal: L. K. Radvilaitės įkeistų dvarų sąrašas, be v. ir d. (po 1687 m. (po Tauragės dovanojimo Hohencolernams) ir prieš 1690 m. (prieš Naujamiesčio įkeitimą K. J. Sapiegai), *Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie* (toliau – B. PAU i PAN w Kr.), rkr. 377, s. 353–366 (Upytės pavietas – p. 362).

11.	Honaniszkai	Brognevičiova (Brogniewiczowa)	2672
12.	Palėvenė (Polawienie)	Riomeris (Reymer)	2500
13.	Dornofolė wiesė	buvo kun. Minvydo (po xiedzu Minwidzie)	2310
14.	[W] Sostanieie	Vechmanas (Wechman)	2000
15.	Panemunė (Poniemunie)	Švanderis (Szwander)	2000
16.	Klaviškės (Kławiszki) ir Zerkiškės (Zerkiszki)	Pavlovičius (Pawłowicz)	1500
17.	Panemunė (Poniemunie)	Šrederis (Szreder)	1500
18.	Panemunė (Poniemunie) ir Peremuyž	[Vechmanas (Wechman)]	1500
19.	Kultiškės (Kultyszki)	Vechmanas (Vechman)	1500
20.	Rimgailiai (Rymgayle)	Makovičius (Makowicz)	1000
21.	Tubokai (Tubaki)	kun. Ceravskis (ksiądz Cerawski)	1000
12.	Paleidiškės (Poleydziszki)	Plejeris (Pleier)	1000
23.	Roleszki	Biržų liuteronų bažnyčia (po Panu Delanowie Kościół Birżański saski trzyma)	719 auks. 23 gr.
24.	Daktarėliškės (Doktoreliszki)	buvo kun. Rubelskio (po xiedzu Rubelskim)	300

25.	Panemunė (Poniemunie)	Molis (Mol)	240
	Iš viso 25 valdos		140 551 auks. 23 gr.

Matome, kad nuosavybės teise priklausiusių L. K. Radvilaitėi, bet įkeistų kitiems didikams bei bajorams valdų buvo daugiau, nei tai atsispindi oficialiame 1690 m. Upytės pavieto dūmų registre. Todėl privatūs Radvilų dūmai paviete turėjo sudaryti daugiau nei ketvirtadalį viso pavieto. Taip pat matome, kad 1689–1690 m. sumažėjo tiesiogiai Radvilaitės valdomų dūmų dalis, nes Naujamiestis su jo 200 mokesčių dūmų buvo įkeistas paramą ir globą suteikiamam Kazimierui Jonui Sapiegai. Ši tendencija buvo būdinga kituose pavietuose buvusiems L. K. Radvilaitės valdų kompleksams. Preliminariame L. K. Radvilaitės valdų sąrašė, parengtame, matyt, 1690 m. pradžioje, nurodyta jos žinioje buvus 17 288 (įvertinus aritmetines klaidas – 17 283) dūmus¹⁴, o kiek vėlesnėje oficialioje dūmų deklaracijoje 1690 m. buvo įrašyti jau tik 12 855 dūmai¹⁵. Sumažėjimą lėmė gausūs tuo metu įvykdyti valdų įkeitimai. Preliminariame Radvilaitės dūmų sąrašė (t. y. iki Naujamiesčio įkeitimo K. J. Sapiegai) buvo nurodytos ir pajamos, surenkamos iš jos valdų. Iš viso per metus buvo surenkama 300 006 auksinai, iš jų Upytės paviete buvusiose valdose – 18 291 auksinas¹⁶. Pa-

.....

¹⁴ L. K. Radvilaitės valdose LDK teritorijoje buvusių dūmų pagal 1690 m. surašymą sąrašas, *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – VUB RS), f. 4, b. A–2012, l. 1–2. Šį sąrašą paskelbė: E. Bagińska, Spór o Ludwikę Karolinę Radziwiłłównę, *Białostoczczyzna*, Nr 4, 1997, s. 11–12. Sąrašo duomenis panaudojo: J. Morzy, *Kryzys...*, s. 207. Tačiau J. Morzy pateikė klaidingą rankraščio signatūrą. Taip pat apie tai rašyta: G. Sliesoriūnas, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse...*, p. 35–45.

¹⁵ L. K. Radvilaitės valdose LDK 1690 m. buvusių dūmų deklaracijos patvirtinimas / atestacija (išrašo iš Vielunės pilies teismo knygų įrašas LDK Iždo tribunolo knygoje, Gardinas, 1690 09 23), *LVIA*, SA, b. 2672, p. 41–48.

¹⁶ Plg. G. Sliesoriūnas, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse...*, p. 38.

pildomos įdomios informacijos apie L. K. Radvilaitės valdas galima rasti 1690 m. jai ir jos vyrui, tuo metu rezidavusiems Silezijoje, valdų ekonomų (administratorių) parengtoje informacijoje apie aktualią šių valdų būklę. Čia nurodoma, kad Upytės pavieta iš Biržų kunigaikštystės surenkamų prievolių pinigine išraiška buvusi 13 385 auksinai (guldenai), grynų pinigų iš Biržų miesto buvo gaunama 821 auksinas, iš Biržų „amtų“ – dar 2977 auksinai, prekyba linais, linų sėmenimis ir avižomis duodavusi dar 3644 auksinus pajamų, alkoholio monopolis Biržuose duodavęs 600 auksinų pajamų, kurios buvo skiriamos Biržų tvirtovei. Iš šios informacijos sužinome, kad dalis dūmų buvo suteikiama valdyti kitiems asmenims „iki gyvos galvos“. Taip neseniai mirusiam Biržų superintendantui Minvydui (Minovits) iki gyvos galvos valdyti buvo skirti 4 dūmai¹⁷.

Apžvelgus Upytės pavieta XVII a. pabaigoje buvusias Biržų Radvilų šakos valdas, galima daryti tvirtą išvadą, kad jose buvo daugiau nei ketvirtadalis visų Upytės pavieta buvusių dūmų. Tiesiogiai L. K. Radvilaitė 1690 m. (Naujamiestį įkeitus K. J. Sapiegai) valdė 871 dūmą arba 16,65 proc. visų Upytės pavieta tuo metu deklaruotų mokesčių dūmų. Tai buvo senos privačios Radvilų valdos, tad šios didikų giminės įtaka Upytės pavieta buvo jau giliai įsišaknijusi. Tačiau kalbėti apie absoliutų Biržų šakos Radvilų ekonominį dominavimą Upytės pavieta XVII a. paskutiniaisiais dešimtmečiais vis dėlto negalima. Privačiomis valdomis su Radvilomis šiame pavieta varžytis negalėjo niekas, tačiau rimtą konkurenciją galėjo sudaryti valstybinių valdų – seniūnijų valdytojai. Valdovai, vykdydami kryptingą nominacinę politiką, galėjo suformuoti ekonomiškai pajėgią ir su Radvilomis (ar jų valdas XVII a. paskutiniame dešimtmetyje globoti ėmusiais Sapiegomis) varžytis sugebančią didikų grupę.

.....

¹⁷ Informacija L. K. Radvilaitei ir jos vyrui Karoliui Pilypui apie L. K. Radvilaitės valdų „tikrąją padėtį“ 1690 m., *Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі*, ф. 694, он. 7, д. 495. Apie valdas Upytės pavieta žr. l. 1–2.

Upytės paviete buvusios valstybinės valdos

Šis pavietas išsiskyrė tuo, kad valstybinės valdos – stambesnės, vadintos seniūnijomis, ir smulkesnės, vadintos tenutais, kartu apėmė kiek daugiau nei pusę viso pavieto, o keturiose didžiausiose seniūnijose buvo sutelkta daugiau dūmų nei čia buvusiose Biržų šakos Radvilų valdose.

6 lentelė. Valstybinės valdos (seniūnijos ir tenutai) Upytės paviete (1690 m.)¹⁸

Nr.	Seniūnija	Valdytojas	Dūmų skaičius
1.	Šeduvos	A. K. Gelgaudas ^a	627
2.	Vabalninko	Marija Kazimiera ^b	340
3.	Gulbinų	S. K. Radvila ^c	255
4.	Žadeikių	G. M. Fronkevičius Radziminskis ^d	180*
Iš viso 4 didžiausiose seniūnijose			1402
Likusiose valstybinėse valdose (tenutuose)		25 valdytojai	249
Iš viso valstybinėse valdose Upytės paviete		29 valdytojai	2632
Dalis (proc.) visų žemės valdų Upytės paviete (5229 dūmų)			52,29 proc.

* Tiek pat dūmų, buvusių Žadeikių seniūnijoje, nurodoma ir G. M. Fronkevičiaus Radziminskio 1690 m. valdytų dūmų deklaracijoje (atestacijoje), dar jis deklaravo 65 dūmus Ukmergės paviete, taigi iš viso 1690 m. jis valdė 245 dūmus. Neseniai mirusios jo motinos valdytus dūmus deklaravo G. M. Fronkevičiaus Radziminskio tėvas; žr.: G. M. Fronkevičiaus Radziminskio dūmų registras 1690 m. (1690 m. liepos 28 d. įrašas Ukmergės pilies teismo knygoje), *LVIA*, SA, b. 4706, l. 278.

.....

¹⁸ Apskaičiuota pagal: *Metryka litewska. Rejestrzy podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690*, s. 166–215.

a) Andrius Kazimieras Gelgudas (Andrzej Kazimierz Gielgud), Lietuvos didysis raštininkas (1673–1704, 1708–1711); b) karalienė Marija Kazimiera de la Grange D'Arquin Sobieska (1674–1696/7), karalienės vardu šią seniūniją 1690 m. administravo Andrius Janas Hanas (Andrzej (Henryk) Jan Hahn (Han)), Livonijos pastalininkas (jau 1684–1696/7). Upytės pavieta A. J. Hanas dar turėjo tris privačias valdas (Butviūnus (12 dūmų), Pamūšę (5 dūmai), Kretiškes (6 dūmai); c) Stanislovas Kazimieras Radvila, Lietuvos didysis maršalas (1680–1690); d) Gedeonas Mykolas Fronckevičius Radziminskis (Gedeon Michał Fronckiewicz Radzimiński), 1690 m. tebuvęs Žadeikių seniūnu, vėliau – Slanimo seniūnas (1693–1712), Lietuvos rūmų vėliavininkas (1695–1712).

Keturiuose didžiausiose seniūnijose buvo 1402 dūmai, t. y. 27,57 proc. visų 1690 m. Upytės pavieta deklaruotų mokestinių dūmų. Taigi jų buvo daugiau nei L. K. Radvilaitės tiesiogiai valdytose ir įkeistose kitiems bajorams valdose kartu sudėjus. O sumuodami penkis didžiausius Upytės pavieto valdų kompleksus – Biržų Radvilų (tiesiogiai valdytus ir kitiems įkeistus) bei keturias didžiausias seniūnijas, gauname daugiau nei pusę visų Upytės pavieta buvusių dūmų. Tad žemės koncentracija didžiausių žemvaldžių rankose Upytės pavieta išties buvo labai didelė. Atkreiptinas dėmesys, kad 340 dūmų turėjusią Vabalninko seniūniją valdė karalienė Marija Kazimiera, Jono III Sobieskio žmona. Žadeikių seniūnas G. M. Fronckevičius Radziminskis buvo karaliaus šalininkas, oponavęs Sapiegoms. Kaimynystėje buvusi Šiaulių ekonomija buvo skirta ne tik karaliui išlaikyti, ji buvo net įkeista Jonui III Sobieskiui, o ją administravo V. J. Bžostovskis, Vilniaus vyskupo Konstantino Kazimiero Bžostovskio, ryškiausio tuo metu Sapiegų oponento, brolis. Tad karaliaus šalininkai ir Sapiegų oponentai šiame regione turėjo gana solidų ekonominį užnugarį.

Turtingoji bajorija Upytės pavieta 1690 m.

Didikų įtaką XVII–XVIII a. pavietuose galėdavo kiek apriboti gausesnis turtingųjų ir vidutinių bajorų sluoksnis. Turtingiesiems bajorams priskirtini 51–200 dūmų valdę kilmingųjų luomo nariai. Šio sluoksnio bajorai paprastai turėdavo žemių keliuose pavietuose, tad griežtai klasifikuojant bajoriją į turtines kategorijas

vieno Upytės pavieto žemėvaldos duomenų nepakanka. Vis dėlto, analizuojant Upytės pavieto stambiają žemėvaldą ir bendrąją žemėvaldos struktūrą, verta įdėmiau pažvelgti į 51–200 dūmų Upytės paviete valdžiusius bajorus. Į šią kategoriją formaliai patenka Žaideikių seniūnas G. M. Fronckevičius Radziminskis. Nors Upytės paviete jis valdė 180 dūmų, tačiau, kaip jau minėta, visoje Lietuvoje jis deklaravo 245 dūmus, neskaitant tuo metu jau mirusios jo motinos valdų. Tad jis skirtinas prie smulkesnių didikų. Daugiau niekas Upytės paviete nevaldė daugiau nei 100 dūmų. O 51–100 dūmų valdė viso labo šeši bajorai.

5 lentelė. Turtingoji bajorija Upytės paviete 1690 m.¹⁹

Nr.	Bajoras	Dūmų skaičius (pobūdis)
1.	Andrius Kazimieras Puzina	89 (78 privatūs; 11 valstybinių)
2.	Bogdanas Samuelis Juškevičius	83 (visi privatūs)
3.	Leonas Rostovskis	73 (visi privatūs)
4.	Boguslavas Jaspersas	69 (visi išnuomotai iš L. K. Radvilaitės)
5.	Vilhelmas Eustachijus Grotusas	60 (visi valstybiniai)

¹⁹ Apskaičiuota pagal: *Metryka litewska. Rejestrzy podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690*, s. 166–215.

6.	Andrius Vladislovas Drobišas	57 (53 privatūs; 4 valstybiniai)
	Iš viso	431 (350 privačių; 81 valstybinis)

Turtingųjų bajorų grupę Upytės pavieta 1690 m. sudarė ne-
daug žemvaldžių. Įdėmesnė šios grupės analizė dar labiau išryškina
jos silpnumą. Grupės priešakyje matome svarbų Upytės pavieto parei-
gūną – Upytės pavieto teisminį seniūną (šias pareigas ėjo 1686–1697
m.) Andrių Kazimierą Puziną (Andrzej Kazimierz z Kozielska Puzy-
na). Vėliau jis net tapo senatoriumi – Minsko kaštelionu (1697–1701).
A. K. Puzina 1690 m. valdė 11 valstybinių dūmų, susietų su jo eitomis
Upytės pavieto teismo seniūno pareigomis. Tie dūmai buvo trijose
valdose (*z siól jurydycznych do starostwa upickiego należących [...] Użwalki, Jarzynki, Kiertyny*). Iš 78 privačių dūmų 12 (Daugailių vai-
tija) privačios nuosavybės teise priklausė L. K. Radvilaitei, Upytės
seniūnui jie buvo tik įkeisti. Kiti buvo jo nuosavi, iš jų paminėtina
Linkuva²⁰.

Bogdanas Samuelis Juškevičius (Bohdan Samuel Juszkiewicz),
Kauno pataurininkas (1672 – po 1690 m.), valdė Pakruojį, kur kartu su
malūnu deklaravo 63 privačius dūmus bei Kevliškių (Bazily alias Kie-
włiszki) palivarką, kuriame deklaravo 20 privačių dūmų. Atrodo, kad
jis taip pat valdė 12 dūmų Kauno pavieta Mikuliškėse²¹.

Leonas Rostovskis (Leon Rostowski), Kauno pavieto pastalininkas
ir paseniūnis (apie 1690 – po 1708 m.), 1690 m. valdė 73 privačius dū-
mus, iš kurių 8 nuosavybės teise priklausė ne jam, bet buvo jam įkeisti.
Be to, Kauno pavieta jis dar valdė 8 dūmus Vandžiogaloje²².

Boguslavas Jaspersas (Bogusław Jaspers) 1690 m. deklaravo 43

.....

²⁰ Ten pat, p. 167, 169–170.

²¹ Ten pat, p. 140, 172.

²² Ten pat, p. 140, 173.

dūmus Radviliškyje ir 26 Panemunėje. Iš viso – 69. Tačiau dūmų registre nurodyta, kad visus šiuos dūmus buvo išsinuomojęs iš L. K. Radvilaitės²³. Jei taip buvo iš tiesų, susiduriame su nukrypiamu nuo valdomų dūmų deklaravimo tvarkos, kai išnuomotus dūmus privalėjo deklaruoti ne nuomininkas, bet savininkas. Jei būtų buvę padaryta taip, kaip numatė įstatymas, B. Jaspersas Upytės paviete nebūtų valdęs nė vieno dūmo ir net nebūtų paminėtas šiame registre, o L. K. Radvilaitės valdos būtų padidintos šiais 69 dūmais. Kad ir kaip buvo, akivaizdu, kad čia susiduriame su ne visai savarankišku žemės valdytoju, susaistytu ekonominės priklausomybės saitais su Biržų Radvilomis. Beje, B. Jaspersas yra vienintelis bajoras šioje turtingųjų grupėje, neturintis jokio titulo (neužimantis jokių pareigų). Tai tik dar labiau sustiprina prielaidą, kad jis turėtų priklausyti turtiniu požiūriu žemesnio rango bajorijos grupei.

Visai kitaip reiktų vertinti penktąjį šios turtingųjų Upytės pavieto bajorų grupės narį – Žemaitijos kaštelioną (1685–1708) Vilhelmą Eustachijų Grotusą (Wilhelm Eustachy Grothauz / Grotus / Grotuz). Jis priklausė elitinių valstybės pareigūnų – senatorių grupei. Upytės paviete 1690 m. jis deklaravo viso labo 60 dūmų ir visi jie buvo valstybiniai, priklausę Šimonių seniūnijai²⁴. Tačiau tai veikiau rodo, kad V. E. Grotusas nebuvo glaudžiai susijęs su Upytės pavietu. Pavyko nustatyti, kad kaimyninėje Žemaitijoje jos kaštelionas 1690 m. turėjo 44 privačius dūmus, tačiau visus juos buvo įkeitęs kitiems bajorams²⁵.

Galiausiai šeštasis šioje grupėje yra Smolensko pataurininkas (1679/82–1699) Andrius Vladislovas Drobišas (Andrzej Władysław Adamowicz Bazyłowicz Drobysz), 1690 m. Upytės paviete deklaravęs

.....

²³ Ten pat, p. 186.

²⁴ Ten pat, p. 169.

²⁵ *Metryka litewska. Rejestyry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księstwo żmudzkie 1690 r.*, s. 195–198.

57 dūmus. 4 valstybinius Paežeriuose ir 53 privačius trijose valdose, iš kurių svarbiausias buvo Padubysis (28 dūmai)²⁶.

Turtingųjų bajorų grupės apžvalga rodo, kad ji buvo negausi, bent du jos nariai Upytės pavieta išvis neturėjo nuosavų privačių valdų. Šie šeši bajorai valdė 431 dūmą, iš jų 81 buvo valstybinis, dar 81 nuosavybės teise priklausė didžiausiai pavieta žemės savininkei L. K. Radvilaitei, tačiau buvo bajorams įkeisti (12 dūmų) ar išnuomoti (69, jei tokia informacija apie jų pobūdį yra teisinga). Nuosavų dūmų čia turėta tik 269. Tokios ekonominės galios grupė jokių būdu negalėjo konkuruoti ne tik su visais 5 stambiausiais pavieta žemvaldžiais (ar 6, jei prie L. K. Radvilaitės ir 4 seniūnų dar pridėsime nuo 1690 m. Naujamiestį įkaito teise valdyti ėmusį K. J. Sapiegą), bet ir viena L. K. Radvilaite ar kuriuo nors iš 2 stambiausių seniūnų.

Vidutinė ir smulkioji bajorija Upytės pavieta 1690 m.

Vidutiniosios bajorijos grupei priskirtini bajorai, valdę 6–50 dūmų. Analizuojant 1690 m. dūmų surašymo registro duomenis, pavyko nustatyti, kad Upytės pavieta tokio dydžio valdas 1690 m. turėjo 98 bajorai. Iš viso jie valdė 1369 dūmus. Su vidutiniąja bajorija įprasta sieti bajoriškosios demokratijos tradicijų ir principų tvirtumą. Upytės pavieta šis bajorijos sluoksnis valdė apie 26 proc. pavieta dūmų. Panašiai kiek privačios nuosavybės teise pavieta priklausė Biržų Radviloms. Dalis šios grupės bajorų iš tiesų priklausė turtingajai ar net į didikų sluoksnį aspiravusiai bajorijai, nes valdė nemažas valdas ir kituose Lietuvos valstybės pavietuose. Todėl iš šios vidutiniosios bajorijos grupės verta papildomai išskirti turtingiausiųjų pogrupį, kuriam priskirtume 20–50 mokestinių dūmų Upytės pavieta deklaravusius bajorus. Tokių 1690 m. čia buvo 18, jie visi kartu deklaravo 575 dūmus. Likę 80 bajorų, valdžiusių 6–19 dūmų Upytės pavieta, deklaravo 794

.....

²⁶ *Metryka litewska. Rejestyry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690*, s. 167, 174.

dūmus. Tarp šių 1369 vidutiniosios bajorijos deklaruotų dūmų randame 152 valstybinius. 99 iš jų deklaravo 6 bajorai, priskirtini turtingesniųjų pogrupiui. 53 valstybinius dūmus deklaravo 5 bajorai, valdę 6–19 dūmų. Katalikų bažnyčiai nuosavybės teise priklausė, bet bajorų buvo valdomi ir deklaruoti 15 dūmų (ar 12 – ne visai aiškus įrašas registre)²⁷. Evangelikų reformatų bažnyčiai (kalvinams) priklausė 3 dūmai. 46 dūmai nuosavybės teise priklausė L. K. Radvilaitei, bet buvo įkeisti trims šios grupės bajorams. Vidutinioji bajorija 1690 m. Upytės pavieta valdė 1199 privačius mokestinius dūmus. Atmetus iš jų 46 nuosavybės teise priklausiusius L. K. Radvilaitei, gauname 1153 privačios nuosavybės teise vidutiniųjų bajorų valdytus dūmus.

Kad ne visi iš šių 98 bajorų iš tikrųjų yra priskirtini vidutiniams bajorams, jei skaičiuotume ne vien Upytės pavieta, bet ir kitur buvusius jų dūmus, geriausiai parodo Ukmergės maršalo (1689–1702) Jono Kristupo Paco pavyzdys. Jis 1690 m. Upytės pavieta deklaravo 45 mokestinius dūmus Malūnų (Maluny) vietovėje²⁸. Beje, šiuose jo privačiuose Malūnuose buvo malūnas. Tačiau visoje Lietuvoje jis tuo metu valdė 271 dūmą²⁹ ir galėtų būti laikomas net tik kad ne vidutiniu, bet net ir ne turtinguoju bajoru, o didiku. Tai natūralu, nes Ukmergės maršalas priklausė visai dar netolimoje praeityje įtakingiausiai Lietuvoje buvusiai Pacų giminei. Tiesa, XVII a. pabaigoje ir XVIII a. pradžioje Pacai jau susidūrė su deklasacijos pavojumi ir kovojo už savo kaip didikų socialinio statuso išsaugojimą. Šioje kovoje nepasisekė Ukmergės maršalui J.

.....

²⁷ Savotiškas yra Ašmenos vaiskio Jurgio Mykolo Kaminskio (Jerzy Michał Kamiński / Kamieński) atvejis. Jis deklaravo nuomojamus 7 bajoriškų dūmų Švobiškyje bei pavieta buvusioms 6 klebonijoms nuosavybės teise priklausiusius, o jam išnuomotus (?) 15 dūmų. Jį galima būtų vadinti savotišku visų klebonijų nuomininku. Žr.: *Metryka litewska. Rejestrzy podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690*, s. 180.

²⁸ Ten pat, p. 182.

²⁹ Jono Kristupo Paco, Ukmergės maršalo ir Batakių seniūno, dūmų registras, 1690 m. (įrašas Ukmergės pilies teismo knygoje), *LVI A, SA*, b. 4706, l. 267–267v.

K. Pacui. Nors 1698 m. jis prie pavieto pareigybės prisidūrė dar ir prestižinę Lietuvos centrinio dignitoriaus – Lietuvos pakamario pareigybę, bet 1702 m. buvo aršaus Sapiegų priešininko, Žemaitijos vėliavininko Kazimiero Zarankos apkaltintas bendradarbiavimu su švedais ir be teismo sušaudytas. Iš 98 bajorų, kurių Upytės paviete 1690 m. deklaruotų valdų dydis atitiktų vidutinijai bajorijai taikomus kriterijus, iš tiesų šiam bajorijos sluoksniui turėtų būti priskirti tik kokie 90 bajorų. Tarp jų matome ir aukštesnio rango Upytės pavieto pareigūnus – Upytės maršalą Rapolą Jaugelį (Rafał Jawgiel), deklaravusį 32 dūmus³⁰, Upytės vėliavininką Aleksandrą Puziną (Aleksander Jerzy Puzyna), deklaravusį 21 dūmą³¹. Upytės stalininkas (jau 1683 – po 1694 m.) Jeronimas Mykolas Puzina (Hieronim Michał Puzyna) deklaravo 25 dūmus (daugiausia – 18 Daukiškyje (Dokuszki))³². Upytės pataurininkas (1676–1702/3) Jeronimas Puzina (Hieronim Puzyna) paviete deklaravo 14 dūmų (11 nuosavų ir 3 savo globojamus evangelikų reformatų (kalvinų) bažnyčios)³³. Upytės paseniūnis Stanislovas Ščuka (Stanisław Szczuka) deklaravo 7 dūmus³⁴. Pavieto pareigūnų hierarchijoje labai aukštai buvęs Upytės žemės teismo teisėjas (jau 1672–1692 m.) Danielius Puzina deklaravo viso labo 15 dūmų, tiesa, – dar 5 buvo įkeitęs kitam bajorui³⁵. Upytės kalavijininkas (jau 1690 – po 1699 m.) Jonas Puzina deklaravo 8 dūmus³⁶. Upytės išdininkas (jau 1687–1698 m.) Merkelis Dimitras

.....

³⁰ *Metryka litewska. Rejestrzy podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690*, s. 168.

³¹ Ten pat, p. 170.

³² Ten pat, p. 171.

³³ Ten pat.

³⁴ Ten pat.

³⁵ Ten pat, p. 189.

³⁶ Ten pat, p. 187.

Volminskis (Malcher Dymitr Wolmiński) deklaravo 7 dūmus³⁷. Upytės medžioklis (jau 1676–1697 m.) Jurgis Kristupas Volminskis – 7 dūmus (Vadaktuose)³⁸. Upytės sargybinis (jau 1673–1701 m.) Vladislovas Kirkilas (Władysław Kirkiło) – 6 dūmus³⁹. Upytės pastalininkas (jau 1689 – apie 1716 m.) Karolis Bialozoras (Karol Białozor) Upytės paviete Belazariškėse deklaravo 15 dūmų⁴⁰. Tiesa, – dar vieną dūmą valdė pačiame Vilniuje ir 6 – Kernavės seniūnijoje, kuri buvo Vilniaus paviete⁴¹. Matome, kad Upytės pavieto pareigūnų, turėjusių būti pavieto bajorų elitu, valdų dydžiai neišsiskyrė, daugelis balansavo ties vidutiniosios bajorijos sluoksnio žemutine riba.

Gausiausią Upytės pavieto bajorijos dalį sudarė smulkieji bajorai, valdę nuo 1 iki 5 dūmų. Pabandysime preliminariai atskirti tuos, kurie turėjo bent vieną sau pavaldų valstiečių ūkį, ir vienadūmius, gyvenusius tik iš savo pačių darbo. 9 bajorai valdė po 5 dūmus. Valstybinėse žemėse 5 bajorai, valdę nuo 2 iki 4 dūmų, visi kartu valdė 11 dūmų. Privačius dūmus valdžiusių šios kategorijos (nuo 2 iki 4 dūmų savininkų) grupę sudarė 114 bajorų, kurie visi kartu valdė 351 dūmą. Tarp šių smulkiųjų bajorų taip pat matome Upytės pavieto pareigūnus. Tai pavieto žemės teismo pateisėjas Stanislovas Jurgis Marcinkevičius (Stanisław Jerzy Marcinkiewicz), deklaravęs 5 dūmus⁴², taurininkas Kazimieras Umiastovskis (Kazimierz Andrzej Umiastowski), valdęs 4 dūmus, dar 1 buvo įkeitęs⁴³. Upytės pilininkas Petras Konstantinas

.....

³⁷ Ten pat, p. 172.

³⁸ Ten pat, p. 173.

³⁹ Ten pat.

⁴⁰ Ten pat, p. 182.

⁴¹ *Metryka litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r.*, s. 49, 107.

⁴² *Metryka litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690*, s. 171.

⁴³ Ten pat, p. 178.

Blušius (Piotr Konstanty Błuś) – 4 dūmus⁴⁴. Tiek pat turėjo ir Upytės raikytojas Aleksandras Vladislovas Ludkevičius (Aleksander Władysław Ludkiewicz)⁴⁵. Upytės arklidininkas Mikalojus Juchnovičius (Mikołaj Juchnowicz Świątorzecki) deklaravo tik 3 dūmus⁴⁶. Upytės stovyklininkas Aleksandras Kazimieras Kuleša (Aleksander Kazimierz Kulesza) – 3 dūmus⁴⁷.

Dar žemiau socialinėje Upytės pavieto bajorų hierarchijoje buvo vienadūmiai bajorai. Tokių registre pavyko rasti 436. 8 bajorai valdė po pusę dūmo. O trys – po ketvirtį dūmo. Neturtingiausi vienadūmiai Upytės pavieto bajorai daugiausia buvo surašomi „laukais“ (pvz., Pamūšio lauke). Iš viso buvo 65 tokie „laukai“. Tai buvo senosios smulkiųjų bajorų gimininės teritorinės organizacijos reliktas. Dalis šių Upytės paviete vieną dūmą valdžiusiųjų galėjo turėti valdų kituose pavietuose, t. y. buvo aukštesnio socialinio statuso bajorai, bet absoliuti dauguma, ypač „laukuose“ surašytų, iš tiesų teturėjo vienintelį savo dūmą.

Apibendrinant XVII a. pabaigoje Upytės paviete buvusios stambiosios žemėvaldos apžvalgą ir jos vietą to meto pavieto žemėvaldos struktūroje, galime konstatuoti, kad Upytės pavieto žemėvaldoje buvo labai ryški hierarchinė struktūra. Joks privatus savininkas negalėjo varžytis su Biržų Radvilomis, valdžiusiais per ketvirtadalį viso pavieto dūmų. Kiek daugiau dūmų buvo tik keturiose didžiausiose valstybinėse seniūnijose kartu sudėjus jų dūmus. Biržų Radvilos ir 4 seniūnai kartu valdė daugiau nei pusę viso pavieto dūmų. Turtingosios bajorijos sluoksnis Upytės paviete buvo itin mažas ir ekonomiškai neįtakingas. Vidutinė bajorija, nors ir gana gausi, savo ekonomine galia labai nusileido stambiausių 5–6

.....

44 Ten pat, p. 172.

45 Ten pat, p. 173.

46 Ten pat, p. 174.

47 Ten pat, p. 176.

pavieto žemvaldžių ekonominei galiai. Pavieta taip pat buvo labai daug smulkių, ypač vienadūmių bajorų – tai buvo didikų tarnų ir klientų verbavimo terpė.